

fil.f.d., dos. Şəmsinur Aslanova
ADU

MENTAL LEKSİKA VƏ NİTQ EMALININ MƏRHƏLƏLƏRİNƏ DAİR

Açar sözlər: *nitq emalı, mental leksika, konseptləşdirmə, formalaşdırma.*

Keywords: *speech processing, mental vocabulary, conceptualization, formation.*

Ключевые слова: *обработка речи, ментальная лексика, концептуализация, формирование.*

Biz danışıq zamanı hər hansı bir sözün axtarışı üçün xüsusi səy göstərdiyimizin çox da fərqinə varmırıq: saniyədən də az müddət ərzində öz mental leksikamızdan, dil bilikləri yaddaşımızdan, orta hesabla 150000 söz ehtiyatı olan bazadan bizə lazım olan əsas sözü tapmalı oluruq [1, 74]. Bundan sonra sözləri düzgün söz sırasına salır, şəxs və hal sonluqlarını əlavə edir və informasiyanın ötürülməsi üçün artikulyator jestləri planlaşdırmalıyıq. Bütün bunlara əlavə olaraq, hələ biz nitqin yaranmasının bütün mərhələlərində ünsiyyət situasiyasının praqmatik aspektlərini də nəzərə almalıyıq. Amma bəzən elə də olur ki, biz hansısa nitq xətalарına yol verir və bu zaman danışıq sisteminin yenidən emalına daha gərgin nəzarət etməli oluruq. Amma elə həmin xətalар uğurlu nitq emalı üçün hansı proseslərin tələb edilməsi və ümumiyyətlə bizim mental leksikamızın necə təşkil olunması barədə təsəvvür yaradır. Bütün bu məlumatlar tədris təcrübəsi üçün böyük əhəmiyyət daşıyır, çünki bunlar vasitəsilə danışıq, oxu, yazı və dinləmədə yardım və səhvlərin düzəlişinin fərqli tərzdə baş verdiyi göstərilir. Məs., öyrənmənin hansısa bir cümlədə səhv hallandırdığı sözü bir neçə dəfə təkrarlamasına ehtiyac yoxdur, çünki bu onun növbəti cümlədəki hallanmada yenidən səhv etməyəcəyinə zəmanət vermir. Digər bir tərəfdən, koqnitiv sahədə emal prosesinə uyğun gələn strategiyadan istifadə isə leksikanın yaranmasını sürətləndirə və söz axtarışını daha effektiv formalaşdırma bilər.

Əslində biz dili necə yaradır və emal edirik? Nitq emalı prosesi ünsiyyətin mədəniyyət xüsusiyyətləri ilə necə əlaqəlidir? Ümumiyyətlə nəyə görə bütün bu biliklər tədris üçün bu qədər vacibdir? Bu sualları cavablandırmaq üçün ilk öncə nitq istehsalı prosesinin əsas mərhələləri müəyyənləşdirmək lazımdır. Bununla yanaşı nitqdə baş verən xətalарa dair tədqiqatlardan əldə olunan digər məlumatlara əsasən danışıqın yaranmasının ayrı-ayrı prosesləri

də əyani olaraq izah edilməlidir. Növbəti addımda nitq istehsalı və qəbulu arasında oxşar və fərqli cəhətlərin təsviri verilməlidir. Yekunda əldə olunan məlumatlara əsasən danışığın emalının həm kontekstual amillərini, həm də mədəniyyət xüsusiyyətlərini nəzərə alan nitq emalı modeli təqdim olunacaqdır. Bu nəzəri biliklər həmçinin öyrənlərin ümumilikdə yaranmış səhvlərini düzəldən dil tədrisi üçün də çox vacibdir.

Bunun üçün nail olmağa çalışdığımız məqsədlər aşağıdakılardır:

– Nitq emalı mərhələləri və onların əsasında baş verən psixolinqvistik proseslərlə tanış olmaq və anlamaq;

– Danış-banlama və nitq istehsalı prosesinin xüsusiyyətlərini təsvir etmək;

– Səhvlərin həqiqətən yarana bildiyi nüansları müəyyənləşdirmək və nitq emalı prosesini məqsədli şəkildə dəstəkləmək;

– Dərs təcrübəsi üçün nitq emalı prosesi haqqında vacib bilikləri müəyyənləşdirmək.

Nitq emalının necə tez başa gəlməsi prosesi özü artıq təəccübləndirici bir haldır. Yəqin ki, burada baş verən müxtəlif vəziyyətləri hiss etmişiniz: danışmaq (və ya analoji olaraq, yazı) zamanı ətrafımızda baş verənlərə, eyni zamanda qəbul etdiyimiz və eşitdiklərimizə cəld və uyğun reaksiya yetərli deyil. Bu cür gedişat danışdığımız və ya yazdığımız situasiya ilə birlikdə bizə aid informasiyanın planına da təsir edir. Bunun üçün biz düzgün sözlər, düzgün qrammatika və uyğun intonasiya (və ya analoji olaraq, yazı zamanı uyğun ifadə forması) seçməliyik. Biz danışığı heca-heca, söz-söz, cümlə-cümlə deyil, mətnlər və kontekstlər daxilində planlaşdırır və istehsal edirik. Eyni zamanda bizim danışmaq planımız və istehsalımız həmişə dəyişikliklərə açıq olmalıdır, bunu danışmaq situasiyasının dəyişilmiş mühit şərtləri tələb edir. O halda biz ya danışmaq prosesini dayandırır, ya da planı dəyişdiririk. Məlumdur ki, fərqli adresatlar bu kimi tapşırıqları fərqli tərzdə tez və özünə-məxsus yerinə yetirirlər. Məs., kiminsə qarşısındakını nəzərə almadan (kim-dənsə sitat gətirmək) öz məlumatlarını davamlı olaraq söyləməsi və ya öz dediyini və ya qarşısındakının indicə dediyini təkrarlaması halları qıcıqlandırıcı sayılır. Yəqin ki, sizə belə situasiyalar çox yaxşı tanışdır. Eyni zamanda adresatın özünün belə hiss etmədiyi bu kimi vərdislərinin olması da çox yorucudur. Məs., tez-tez rast olunan (nə?) (belə desək), (faktiki olaraq) və ya daha çox tələbə referatlarında rast olunan, əslində heç kimə lazım olmayan, verilmiş suala /bəli elədir/ cavabının verilməsi. Burada monitor düzgün fəaliyyət göstərmir – yəni əslində nitq xətalərində olduğu kimi müdaxilə etmək, arzuolunmaz halları aradan qaldırmaq və ya zəruri olduqda düzəlişlər etmək lazımdır.

Qaydaya görə, nitq istehsalı elə sürətlə baş verir ki, burada, artikulyasiya prosesindən başqa, onun əsasını təşkil edən planlaşdırma, formalaşdırma və artikulyasiya prosesləri güclə hiss olunur. V.Leveltin modelinə görə, nitq istehsalının başlanğıc nöqtəsi [6, 93] nəyin deyilməsinin vacib olduğu danışmaq niyyətidir. Danışığın niyyəti adresatın elmi bazasından lazımi informasiyaların aktivləşməsinə səbəb olur. Bundan sonra adresat həmin aktivləşmiş informasiyadan kontekstə, situasiyaya və ünsiyyət məqsədinə uyğun gələnini seçir. Bu filtrasiya prosesinin nəticəsi məlumatın informativ məzmununu hesab olunur. Daha sonra bu informasiyalar sıralanır və bir xətlə formada istifadə olunur. Nəhayətdə, əgər lazım olarsa, monitor məlumatı kontekstə uyğunlaşdırmaq üçün ilkin olanı dəyişməli lazım gəlir. Bu proses bəyindən böyük diqqət tələb edir və bu zaman adresat nitq emalını mümkün dərəcədə avtomatlaşdırmağa çalışır. Bu proseslər əlavə olaraq aşağıda koqnitiv və linqvistik yanaşmalara uyğun gələn və neyrolinqvistik tədqiqatları dəstəkləyən (müq. et: Pris 2010) Levelt modeli əsasında aydınlaşdırılacaqdır (1989, 1999).

Növbəti mərhələ konseptləşdirmədir. Konseptləşdirmə mərhələsi onunla fərqlənir ki, burada adresat öz niyyətini danışmaqdan əvvəlki vaxtda məlumat şəklində formalaşdırır [6, 98]. Bu iki addımın ardıcılığı ilə baş verir. İlk öncə niyyətini aktivləşdirməyə çalışan adresat biliklərində olan lazımi informasiyalardan makro planı yaradır. II addımda danışmaqdan əvvəlki vaxtda məlumatın kommunikativ situasiyaya uyğunlaşdırılması əsasında mikro plan yaradılır. Danışmaqdan əvvəlki vaxtda məlumatın buna uyğunlaşmasına fərdi və ya situativ əlaqə və mətn fokus-strukturunun müəyyənləşdirilməsi kimi aspektlər də aid edilir [2, 39]. Əlaqə deyəndə, səhnələrin müxtəlif üsullarla ünsiyyət məqsədinə uyğunlaşdırılmış vəziyyəti başa düşülür [4, 81], məs., növbəti cümlədə olduğu kimi:

1. Taxta körpü güclü külək tərəfindən dağıldı;
2. Güclü külək taxta körpünü dağıtdı.

Bu nümunələr göstərir ki, Langakerin məna prinsipinə uyğun olaraq, formalaşdırma ümumi səhnənin konkret elementini digərlərindən fərqli olaraq xüsusilə qeyd edə bilər. Burada cümlənin məğzi ya taxta körpünün, ya da küləyin üzərinə düşür. Eyni qalmış ifadə strukturuna baxmayaraq, intonasiya vasitəsilə məğz ifadənin digər elementi üzərinə köçürülə bilər. Hətta ümumiləşdirilmiş səhnələr belə adresant dəyərləndirməsinə görə müxtəlif cür qurula bilər:

3. Yohannes mənim çantamı oğurladı.
4. Yohannes mənim çantamı götürdü.
5. Yohannes səhvən mənim çantamı götürdü.

Leveltə görə, Mətn-Fokus-Strukturuna sahəsində tematik uyğunlaşma aktual diskurs vəziyyətinə görə təşkil olunur. Məs., bununla nə qədər informasiyanın əvvəlki mətnlər vasitəsilə və ya danışığ təərəfdəşinin mövcud bilikləri əsasında əldə edildiyi nəzərə alınır. Bu Leveltin təbirincə “discourse record” əsasında həyata keçən diskurs arxivinin bir növüdür.

Bir sıra adresatlar tərəfindən eyni səhnələrin müxtəlif dil reallaşması kimi özünü göstərməsindən məlum olur ki, bir səhnə müxtəlif cür konseptləşdirilə bilər. Siz bunu özünüz də kiçik bir eksperiment vasitəsilə nəzərdən keçirə bilərsiniz: Dostunuza kontekst haqqında məlumat vermədən, növbəti şəkildəki fəaliyyəti bir cümlə ilə təsvir etdirin:

Restoran səhnəsi

İfadələr bir-birindən səhnə dəyərləndirilməsinə və orada verilmiş elementlərə nəzərən necə fərqlənir? Fokusda kim və ya nə durur? Müxtəlif ifadələr xüsusiyyətlərinə və əlaqələrinə görə bir-birilə hansı münasibətdədirlər?

Konseptuallaşma başa çatdıqdan sonra konsepsiya müəllifindən qəbul edilən xəbəre formalaşdırma mərhələsində leksik biliklərdən istifadə edilərək müəyyən bir linqvistik forma veriləcəkdir. Bunun üçün vacib leksik biliklər mental leksikadan köməkçi nəzəriyyə və leksem formasında istifadə olunacaqdır. Köməkçi nəzəriyyə semantik və sintaktik informasiyalar daşıyıcısıdır. Leksemlərdə isə bundan fərqli olaraq qrammatik informasiyalar toplanmışdır (məs., fonem, morfem və heca strukturları) [6, 64]. Leksikanın danışığıdakı əsas vəzifəsi köməkçi nəzəriyyə və leksemlərdən istifadə edərək, sözlərə düzgün məna və forma verməkdən ibarətdir. Formalaşdırma mərhələsinin ayrı-ayrı proseslərini əyani olaraq göstərmək üçün aşağıda nitq

xətalari tədqiqatının nəticələrini qeyd edəcəyik. Bu tədqiqat sahəsi yalnız ifadələrin səbəbini araşdırmaq və danışiq istehsalının müəyyən hissələrində baş verən prosesləri izah etməklə məşğul olur. Maraqlısı odur ki, nitq istehsalı prosesləri yalnız eyni ifadə içərisində verilmədikdə müəyyən oluna birlirlər. Məs., söz dəyişməsi deyərkən, /Vier der acht/ (səkkizin dördü) filmi mən oxumuşam deyəndə, prosesin bir hissəsi arzu olunduğu kimi baş tutmadı. Burada nəzərdə tutulan /sehen/ (görmək) sözünün əvəzinə yaxın mənalı söz olan /lesen/ (oxumaq) işlədildi. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, informasiyalar nitq istehsalında (ya görmək, ya da oxumaq) müəyyən vəziyyətə qədər qorunub saxlana bilər və yanlış leksik konsept seçilməsinə gətirib çıxara bilər Dell, Schwartz, Martin, Saffran & Gagnona görə nitq xətalalarının bu forması faktiki olaraq özünü əksər vaxtlar bu şəkildə göstərir. Bu həm də ona dəlalət edir ki, uyğun söz axtarışı və istehsalında öncəliklə semantik aspekt başlıca rol oynayır. Nitq xətası ilə bağlı başqa bir nümunə: *Man darf sich eben nicht in die Ärzte von Händen geben* [5, 73]. Burada söhbət seçilmiş sözlərin sintaktik strukturda yanlış ardıcılıqla verilmiş söz yerdəyişməsindən gedir. Buradan belə çıxır ki, sözlərin seçimi və sırası mənalı sintaktik struktur formasında fərqli prosesləri təsvir edir. Qayda üzrə eyni qrammatik kateqoriyaya aid olan sözlər (isim, feil, zərf və başqaları) işlənmə yerlərini dəyişirlər. Nitq xətasının başqa bir növü Stranding (fırlatma) və ya morfem dəyişimi kimi təsvir olunur [2, 63]. /Ich laufe dich auf dem Haltenden/ Bu nümunədə /halt-/ və /lauf-/ morfemlərinin yeri dəyişdirilərək cümlədə verilir. Morfem dəyişimindən məlum olur ki, seçilmiş morfemlər nitqin yaranma prosesində sintaktik struktur üzrə yanlış yeri tutmuşlar. Söz kontaminasiyası və ya sözlərin yanlış işlədilməsi hadisəsi göstərir ki, nitq istehsalında semantik və sintaktik proseslərlə yanaşı fonoloji proseslər də öz təsirini göstərir. /Tu doch die Eier in die Schlüssel (Spalek 2010: 58)/ nümunəsində fonoloji və ya orfoqrafik cəhətdən oxşar olan sözlər əsas sözün yerinə işlədilmişdir. Bu o deməkdir ki, tələffüz reallaşmamışdan öncə, müəyyən vaxt müddətinə artikulyator əlamətlər aktivləşir və bu zaman fonoloji və orfoqrafik cəhətdən yaxın olan sözlər yanlışlıqla axtarılıb tapılır. Nəhayətdə, “spoonerismus” (qondarma) adlanan hadisədə analoji artikulyator əlamətlərə malik iki seçilmiş fonemin yeri dəyişik düşür, [3, 126] məs., /ein bunderschönes Wuch/. Bütün nitq xətalari göstərir ki, formalaşma zamanı bəzi proseslər mövcud olur ki, Levelt bunu aşağıdakı kimi xarakterizə edir:

- Leksik seçim (məna və sintaksis)
- Morfoloji kodlaşma
- Fonoloji kodlaşma
- Fonetik kodlaşma

Leveltə görə formalaşmanın sonuncu mərhələsində məlumatın fonetik planı dayanır. Bu plan artikulyar reallaşma üçün lazımı instruksiyalara malikdir. Artikulyasiyanın sonrakı və sonuncu mərhələsində həmin plan artikulyar aparatın müvafiq məqamlarında yerinə yetirilir. Bu zaman neyronlar sisteminin müxtəlif hissələri aktivləşir ki, onların da köməyi ilə sözügedən planın artikulyator icrasına nəzarət edilir. Bu mərhələ digər konseptləşdirmə mərhələsindən fərqli olaraq, yüksək avtomatlaşdırılmaya malikdir, elə buna görə də bu, təcrübəyə tətbiq edilən adresatdan elə də böyük diqqət tələb etmir.

Levelt və digərlərinin modellərində (1999) müxtəlif mərhələ və proseslər bir tərəfdən modular (bir mərhələnin sonu digərinin başlanğıcıdır) və digər tərəfdən artımlıdır. (Sxem 4.2 bax) Sonuncu onu göstərir ki, növbəti prosesin başlanması üçün əvvəlki proseslər tam şəkildə yekunlaşdırılmalı deyil. Top-down işləmə imkanını (yuxarıdan aşağıya doğru) təmin etsə də, aşağıdan yuxarıya doğru olan proseslər (məs., formulatordan konseptualizatora doğru düzəliş) Levelt və digərlərinin modellərində (1999) nəzərə alınmır.

Levelt və tərəfdarları nitqin yaranmasında özünü yoxlamaya xidmət edən, yəni monitor kimi, daha bir komponenti nəzərdən keçirirlər. Bu komponentlə istər deyilmiş ifadənin (overt speech), istərsə də tam şəkildə formalaşdırılmamış ifadənin düzəlişini etmək mümkündür, məs., növbəti cümlədə verildiyi kimi: /Wir können das Mot ... äh das Auto nehmen/. Belə özünüdüzəltmə (korreksiya) nitqin yaranmasının erkən mərhələlərində “daxili nitq” (internal speech) (Levelt 1983) dəyərləndirilməsi və ya preverbal məlumatın konseptə uyğunlaşdırılması (dəyişdirilməsi) zamanı təşkil oluna bilər. Sonuncu hal, məs., L2 nitqinin istehsalında preverbal məlumat formalaşdırma səviyyəsində leksikallaşdırma problemi əsasında elə uyğunlaşdırılır və sadələşdirilir ki, bu da uğurlu leksik informasiyaya təminat verir [7, 161]. Bu göstərir ki, monitor nitq yaranması prosesinin bütün sahələri ilə əlaqədardır və bu səbəbdən müxtəlif sahələrdə konkret düzəlişlər etmək iqtidarına malikdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Aitchison, Jean. Wörter im Kopf. Eine Einführung in das mentale Lexikon. Tübingen: Niemeyer. Akamatsu, 1997
2. Dietrich, Rainer. Psycholinguistik. Sammlung Metzler: Vol. 342. Stuttgart: Metzler, 2007
3. Harley, Trevor A. The Psychology of Language: From Data to Theory (4th ed.). Hove: Psychology Press, 2014

4. Langacker, Ronald W. Cognitive grammar as a basis for language instruction. In: Robinson, Peter & Ellis, Nick. C. (Hrsg.), Handbook of Cognitive Linguistics and Second Language Acquisition. 2008. - New York: Routledge, P. 66 – 88.
5. Leuninger, Helen. Reden ist Schweigen, Silber ist Gold. Gesammelte Versprecher (2. Aufl.), 1993. - Zürich: Ammann.
6. Levelt, Willem J. M. Producing spoken language: A blueprint of the speaker. In: Brown, Colin M. & Hagoort, 1999
7. Poulisse, Nanda. A theoretical account of lexical communication strategies. In: Schreuder, Robert & Weltens, Bert (Eds.), The Bilingual Lexicon. 1993. - Amsterdam: John Benjamins, P. 157 – 189.

Şəmsinur Aslanova

Summary

About mental vocabulary and stages of speech production

This article discusses issues related to how our language knowledge is formed in mental vocabulary and at what stages of speech processing. In addition to all this, we still must take into account the pragmatic aspects of the communication situation at all stages of speech formation. In fact, how do we create and process a language? How is speech processing related to the cultural characteristics of communication? In general, why is all this knowledge so important for learning? To answer these questions, we must first identify the main stages of the speech production process. At the same time, based on other information obtained from studies on speech errors, individual speech formation processes should also be explained visually. The next step is to describe the similarities and differences between the production and reception of speech. Based on the final information received, a speech processing model will be presented that takes into account both contextual factors and cultural characteristics of speech processing. This theoretical knowledge is also very important for teaching the language, which corrects the mistakes of students in general.

Şəmsinur Aslanova

Резюме

О ментальной лексике и этапах производства речи

В данной статье рассматриваются вопросы, связанные с тем, как наши языковые знания формируются в ментальной лексике и на каких этапах обработки речи. В дополнение ко всему этому, мы все же должны учитывать прагматические аспекты ситуации общения на всех этапах речевого формирования. На самом деле, как мы создаем и обрабатываем язык? Как процесс обработки речи связан с культурными особенностями общения? В общем, по-

чему все эти знания так важны для обучения? Чтобы ответить на эти вопросы, мы должны сначала определить основные этапы процесса производства речи. В то же время, основываясь на другой информации, полученной из исследований по речевым ошибкам, отдельные процессы формирования речи также должны быть объяснены визуально. Следующим шагом является описание сходства и различий между производством и приемом речи. На основе полученной окончательной информации будет представлена модель обработки речи, которая учитывает как контекстуальные факторы, так и культурные особенности обработки речи. Эти теоретические знания также очень важны для преподавания языка, что исправляет ошибки учащихся в целом.

Rəyçi: fil.f.d., dos. A.Abdullayeva